

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477):329.052“1989-1990”

Білик Я.О.

Одеський національний політехнічний університет

ДІЯЛЬНІСТЬ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ І «САЮДІСУ» У ПРОЦЕСІ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

У публікації розкрито діяльність Народного руху України і «Саюдісу» з кінця 80-х років до початку 90-х рр. ХХ ст. Показано значення цих громадсько-політичних організацій у проголошенні суверенітетів, згодом незалежності республік. Відбито політичні погляди лідерів Вячеслава Чорновола і Ромуальдаса Озоласа щодо суспільно-політичної ролі народних рухів. Здійснений порівняльний аналіз, виявлено спільні і відмінні риси обох народних фронтів.

Ключові слова: Народний рух України, «Саюдіс», Вячеслав Чорновол, Ромуальдас Озолас, Спілка письменників, суверенітет, незалежність, Комуністична партія.

Постановка проблеми. Процес демократизації країни неодмінно призвів до появи народних фронтів, суспільних об'єднань у республіках СРСР, без яких становлення громадянського суспільства було б неможливе. Ці громадські і політичні об'єднання привели республіки до незалежності. Народні фронти діяли в багатьох республіках, однак відрізнялися проявом активності, формами протестів, соціальним складом та ін. Попри все, знаходимо і багато спільного, що видно під час аналізу народних фронтів країн Балтії, які фактично водночас проголосили суверенітет, а згодом – незалежність. Утім, інтерес пов'язаний із народним фронтом Литви, оскільки Україна саме із цією країною має період спільної історії, і на сьогодні відносини з нею є одними з пріоритетних у зовнішній політиці України. Слід зазначити, що процес демократизації в обох республіках розпочався одночасно і мав багато спільних рис.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В історії України багато ґрунтовних досліджень присвячено Народному руху України – це фундаментальні праці докторів історичних наук Олексія Гараня і Григорія Гончарука. Певні аспекти даної теми відбито в публікаціях Василя Деревінського, Юрія Діденко, Олени Шановської та ін. Проблема взаємодії НРУ з народними фронтами інших республік ще не знайшла висвітлення в науці.

Постановка завдання. Мета публікації – дослідити роль народних рухів України і Литви в процесі державотворення наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. 21 листопада 1989 р. Олег Ільницький в інтерв'ю з Вячеславом Чорноволом сказав: «На Заході інколи панує думка, що національні рухи в Радянському Союзі, зокрема в Прибалтиці й Україні, можуть стати проблемою для Горбачова і можуть довести до краху перебудови і гласності» [1, с. 79]. Фактично слова стали пророчими, бо саме дії народних фронтів Балтії та НРУ привели до утворення незалежних держав.

1989 р. до складу НРУ і «Саюдісу» як суспільно-політичних організацій входили як позапартійні представники, так і багато комуністів. Вячеслав Чорновол говорив, що рух – це така широка структура, в якій є і радикали, і ліберальні комуністи [1, с. 77]. Ромуальдас Озолас, один із засновників «Саюдісу», в інтерв'ю 1989 р. зазначав, що «Саюдіс» означає «рух», який повинен знайти спосіб піднятися над партіями і структурами влади, це не розум, який конденсує партію, а те, що є найвищою точкою розумності – мудрість [2, с. 13]. Ймовірно, такий акцент був зроблений не випадково. У такий спосіб Ромуальдас Озолас протиставив «Саюдіс» Комуністичній партії з її найпопулярнішим гаслом «Партія – розум, честь

і совість нашої епохи». Відносно Комуністичної партії в лідерів рухів обох республік була чітка позиція. Ромуальдас Озолас вважав: «Комуністична партія Литви повинна стати партією серед інших партій Литви і чесною політичною працею заробляти собі право називатися керівною. <...> Компартия Литви ще не зіграла своєї історичної ролі» [2, с. 13]. Подібна відповідь щодо ставлення і співпраці з Комуністичною партією лунала з уст Вячеслава Чорновола: «Отже, з членами Компартії співпраці ми не відкидаємо. З партією як домінуючою тепер силою ми, мабуть, на пряму співпрацю не підемо, бо це значить визнати її керівну роль. Ми можемо з нею розмовляти як із всякою громадською організацією, але поки вона при владі – в нас же радянської влади немає, в нас партійна диктатура – то ми можемо тільки зустрічатися з ними, вияснити якісь ситуації. Іти в якісь домовленості значить компрометувати себе» [1, с. 79].

Рушійною силою народних фронтів була інтелігенція країн. Велика роль належить Спілкам письменників, які стали провісниками національних рухів, першими оборонцями національної мови і культури. В червні 1986 р. відбувся з'їзд Спілки письменників України. Особливу активність щодо захисту національних інтересів виявляли В. Козаченко, О. Левада, Ю. Мушкетик, І. Драч, В. Дрозд, О. Підсуха, Р. Лубківський та інші [3, с. 75]. У червні 1987 р. пройшов пленум правління Спілки письменників України, на якому «прозвучали тривожні слова про стан і здоров'я українського народу», про те, що Україна, українська мова, література й культура доведені до рівня глибокої провінційності. «Саме про це був пленум – про буття українського народу. Дмитро Павличко вичислив присутнім жалюгідний стан українськомовного шкільництва в УРСР, Іван Драч пригадав присутнім, що загрозою для українського народу є великодержавний шовінізм, а не так званий «націоналізм» [4, с. 79]. Згодом основу Народного руху України склали багато письменників: Олександр Бураковський, Іван Драч, Юрій Мушкетик, Борис Олійник, Дмитро Павличко, Володимир Яворівський, літературознавець і критик Віталій Дончик та інші.

Колективне відстоювання національних інтересів у Литві також розпочинається в середовищі письменників та істориків, які з жовтня 1986 року порушили питання про переосмислення литовської історії і вивчення культурної спадщини. Литовська Спілка письменників влаштувала відкриті збори для обговорення справи про навчання у школах історії і про потребу написання нового

підручника [5, с. 67]. Тому закономірно основою для створення «Саюдісу» стало товариство «Знання», зокрема лекційна робота 1987 р. під керівництвом професора Гяндяліса [2, с. 13]. Ромуальдас Озолас пригадавав: «2 липня 1988 року під час обговорення бюрократизму в замиському Будинку вчених зібралася повна зала, і там молодь відкрито зажадала створення Народного фронту. Вирішили завтра зібратися в більш представницькому місці – в головній залі Академії» [2, с. 13]. Фактично Академія в Литві стала центром ідей, центром підготовки нової конституції. На боці національно налаштованих сил у Литві була і Католицька церква, яка зайняла відповідну позицію проти утисків влади. «Хроніка Католицької Церкви», що належала до самвидавської преси в Литві, надрукувала ряд заяв, «підписаних понад 90 відсотками литовських священників, в яких вони протестують проти дій уряду, разом із численними петиціями, які підписали сотні тисяч людей» [5, с. 70]. Підтримка церкви як джерела духовної основи держави, без сумніву, важлива і, як показує історичний досвід, суттєва. На жаль, НРУ підтримки духовенства не мав, оскільки тільки з другої половини 80-х років розпочався процес відродження Української греко-католицької церкви, а православна церква відстоювала тоді інтереси Москви.

Ромуальдас Озолас вважав «Саюдіс» духовним центром, рухом духовності [2, с. 13]. У «Відозві Народного Руху України до всіх громадян Української РСР» уклін робився також на культурний чинник: «Ми вимагаємо серйозного підходу до вивчення історії українського та інших народів нашої республіки, вимагаємо об'єктивного, всебічного висвітлення «білих плям» та «заборонених постатей»» [6, с. 23]. Справедливо зазначалося про катастрофічне зменшення кількості шкіл з українською мовою навчання, «в «інтернаціоналістах» ходили й досі ходять ті, хто відрікся від материнської мови, відцурався рідної культури» [6, с. 23]. Дане питання знайшло широке роз'яснення у «Проекті Програми Народного Руху України за перебудову» в розділі «Національне питання. Мова. Культура»: «Мова кожного народу – це фундамент його національного розвитку, це загальнолюдська цінність, втрата якої є втратою всього людства <...>. НРУ вважає, що першим і невідкладним кроком у розв'язанні назрілих питань національно-культурного характеру може бути прийняття Закону про державність української мови» [7, с. 35]. Така позиція фронтів пояснюється необхідністю формування суспіль-

ної думки щодо вивчення, збереження національної культури і традицій як основних чинників пробудження національної свідомості.

Природно і закономірно, що обидва народних рухи (фронти) впроваджували національну ідею. Саме шляхом просвітительських ідей, вироблення цілісної позиції індивідів щодо закономірності процесу державотворення, здобуття і розвитку незалежності. «Культура не існує окремо від конкретної людини. Чи не буде самовизначення бути литовцем – не буде литовської культури, отже, нації», – зазначав Ромуальдас Озолас [2, с. 13]. Як результат – поява на мітингах національних прапорів, вивчення і оприлюднення «закритих» історичних фактів.

Утім, дієва позиція, а також лідерство належали, безумовно, дисидентам. Серед українців – це: Вячеслав Чорновол, Юрій Бадзьо, Левко Лук'яненко, Михайло Горинь та ін. Багато дисидентів увійшли в народний фронт Литви. Тарас Кузьо писав, що гласність у Литву прийшла після діяльності дисидентів, які примусили розглянути питання законності радянської влади у країні [5, с. 67]. Активну позицію виявляли й українські дисиденти. Степан Хмара, який був звільнений 28 червня 1987 р., писав: «Я хотів би щиро повірити, що в СРСР починається ера нового мислення і змін до кращого <...> А я вимагаю реабілітації <...> Я лише намагаюся привернути справедливість до мене і таких, як я. Це, зокрема, було б доказом, що існують намагання привернути справедливість для мого українського народу, оборона прав якого була змістом моєї діяльності» [8, с. 105].

Дисиденти і стали ініціаторами радикальних змін, оскільки на власному досвіді розуміли, що діалог із Комуністичною владою марний. Вони були не поодинокі. Наприкінці 80-х років, на відміну від 60-70-х рр., дисиденти відчували вже істотну підтримку інтелігенції. Завдяки об'єднанню демократично мислячого прошарку населення вдалося реалізувати мету – державний суверенітет. 1989 р. перший секретар компартії Литви Альгірдас Бразаускас зазначав, що суверенітет дасть можливість зробити ривок у розвитку і економіки, в інших сферах [9, с. 4]. Литва його одержала раніше – 26 травня 1989 р., фактично очоливши так званий «парад суверенітетів», викликавши занепокоєння у привладного проімперського режиму. Комуністична влада на протидію «Саюдісу» створила інтерфронти. Інтернаціональні фронти, які склалися з російськомовного населення, які дестабілізували ситуацію в країні, виступали проти державного статусу мови.

«Інтерфронт – це штучне утворення, до якого підштовхнули самі партійні керівники» [1, с. 75].

Влада також вдалася до численних публікацій у пресі, в яких засуджували, погрожували, умовляли припинити руйнування країни. 4 жовтня 1989 р. «Літературна газета» надрукувала відкритий лист російського емігранта Наума Коржавіна до Прибалтики, в якому він закликав ці країни стримуватися в ім'я загального добра. Комуністичний режим не хотів здавати свої позиції. Журнал «Огоньок» писав: «Націоналістичні сили, прикриваючись ідеями перебудови, ведуть справу на розвал нашого соціалістичної Вітчизни. Азербайджан, Вірменія, Грузія, Молдова, Середня Азія і Прибалтика – ось регіони, де сьогодні йде гостра ідеологічна боротьба, де контрреволюція захоплює владу» [9, с. 4]. У числі згаданих республік Україна не значилася. Хоча у «Відозві Народного Руху України до всіх громадян Української РСР» говорилося: «Україна має стати суверенною державою в радянській федерації зі своїм республіканським госпрозрахунком, із визначеним внеском в союзний фонд, із народним правом на землю, води, надра і повітря, зі своїми міжнародними зв'язками, зі своєю державною мовою» [6, с. 20]. Комуністична влада України, міцно тримаючи владу в республіці, ці погляди не розділяла, навпаки – всіляко перешкоджала будь-яким демократичним проявам, проводячи антиреформаторську політику.

Роман Купчинський на сторінках журналу «Сучасність» у січні 1988 р. писав про боязливість редакторів, відповідальних працівників ЦК в Україні. Ставився за приклад журнал «Огоньок»: «Віталій Коротич <...> друкує матеріали, які в Києві ще досі тільки кружляють у самвидаві, а у Львові за них мабуть арештовують» [4, с. 84]. Ситуація зі свободою слова в Україні залишалася невтішною і в 1990 р., спостерігалася передусім монополія на засоби масової інформації і жорсткий контроль із боку керівництва. «Наймасовішому народному руху України за перебудову (Руху) більше року відмовляють у реєстрації, тому він не міг висунути від свого імені кандидатів у депутати <...> Так, сам рух доволі неоднорідний, але хіба це дає право не зважати на нього?» [10, с. 6]. Утиски Руху були навіть не тайними, а відверто явними. Це свідчило про впевненість влади, про ще міцні її позиції. Українське телебачення обговоренню програми руху, що знімалася 1989 р. у київському Домі кіно, на республіканському з'їзді письменників, присвятило 20 хвилин, тоді як Леоніду Кравчуку – на годину більше. Така «пропорція» є свідченням

безкомпромісності і нахабства. Іван Драч пригадував, що була дана «вказівка» всім партійним організаціям України переглянути телепередачу, щоб побачити позицію Компартії. Свою промову Леонід Кравчук побудував за звичним принципом критики опонентів. «Він коментував, громив цей Рух, цю програму, цих письменників, котрі брали участь у її створенні» [11]. Попри все, 16 липня 1990 р. Україна проголосила «Декларацію про державний суверенітет».

«Союдіс», на відміну від НРУ, мав широку підтримку населення. Тому йому вдалося перемогти на виборах у Верховну раду республіки, взявши 101 мандат з 141. Восени 1989 р. Вячеслав Чорновол в інтерв'ю точно прогнозував майбутні вибори до Верховної ради УРСР: «Більшість ми навряд чи завоюємо, але демократична позиція буде мати там значну частину місць» [1, с. 71]. Про позиції народних фронтів у Прибалтиці Вячеслав Чорновол так прокоментував: «У нас складніша проблема. Там суспільство сконсолідованіше і чітко розрізняється корінна нація й інші жителі, мігранти. Ми в себе не можемо називати мігрантами 15 мільйонів нашого неукраїнського, або зросійщеного населення, бо це не люди, які прибули сюди вчора чи позавчора, чи двадцять-тридцять років тому <...> Отже, ми не можемо створити такого міцного фронту, бо в нас не може бути такої національної міцної консолідації» [1, с. 83]. Дійсно, активісти від НРУ не мали широкої підтримки мешканців передусім індустріальних міст, де була відсутня культурна і національна ідентичність. Другий аргумент, який навів Вячеслав Чорновол, полягав у відсутності «своїх українських комуністів». «А в нас партократія так добре

попрацювала тими безконечними нищеннями і безконечними звинуваченнями в націоналізмі, що виробила тип абсолютно антинаціонального комуніста» [1, с. 83]. Вибори до Верховної Ради України в березні 1990 р. позначилися утворенням парламентської більшості з комуністів і консервативно налаштованої частини, які отримали 239 мандатів, тоді як опозицією була Народна рада (125 депутатів). Григорій Гончарук слушно зазначив, що Демократичний блок створив впливову фракцію, і це найсуттєвіший показник діяльності НРУ [12, с. 90].

«Союдіс» привів країну до проголошення незалежності 11 березня 1990 року. Мрію про незалежність України діячі НРУ змогли втілити 24 серпня 1991 року.

Висновки. Отже, НРУ і «Союдіс» – громадсько-політичні об'єднання, народні рухи, що стали провісниками проголошення суверенітету і незалежності в Україні і Литві. Важлива роль у виробленні позиції рухів належить їх лідерам Вячеславу Чорноволу і Ромуальдасу Озоласу. У результаті дослідження з'ясовано, що народні рухи обох республік склали передусім представники національної інтелігенції, важлива роль належить спілкам письменників. За результатами діяльності спілок їх можна вважати першими офіційно-організованими проявами невдоволення комуністичним режимом. Утім, активна позиція щодо проголошення суверенітету і незалежності республік належить дисидентам, які склали радикальне і дієве крило в народних фронтах України і Литви. Саме дисидентам вдалося зупинити тиск Комуністичної партії, відвівши їй належне місце. Доведено, що обидва рухи велику увагу приділяли національному питанню.

Список літератури:

1. Розмова з Вячеславом Чорноволом – Провів Олег Ільницький. Сучасність. 1990. Ч. 4(348). С. 70–86.
2. Каждый прозрение переживает особо. Интервью с Р. Озоласом. Огонёк. 1989. № 50. С. 10–13.
3. Гошко В. Українська національна ситуація в ссрр на тлі горбачовської «перебудови». Сучасність. 1988. Ч. 2(322). С. 73–91.
4. Купчинський Р. Про двомовність, провінційність безхребетність. Сучасність. 1988. Ч. 1(321). С. 79–86.
5. Кузьо Т. Національне незадоволення у Прибалтійських республіках. Сучасність. 1989. Ч. 4(336). С. 66–72.
6. Документи і матеріали. Відозва Народного Руху України до всіх громадян Української РСР. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/Book/NRU/2.pdf> (дата звернення 15.01.2019).
7. Документи і матеріали. Проект Програми Народного Руху України за перебудову. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/Book/NRU/2.pdf> (дата звернення 15.01.2019).
8. Заяви Степана Хмари. Сучасність. 1988. Ч. 1(321). С. 103–105.
9. Развяжем узлы недоверия. Беседа первого секретаря компартии Литвы Альгирдаса Бразаускаса с обозревателем «Огонька» Александром Радовым. Огонёк. 1989. № 24. С. 4–5.
10. Калиничев С. Последний шанс. Огонёк. 1990. № 3. С. 6.
11. Народна газета. 1992. № 7.
12. Гончарук Г. Народний Рух України. Історія: 1989–1996 рр. Одеса: Астропринт. 2014. 336 с.

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НАРОДНОГО ДВИЖЕНИЯ УКРАИНЫ И «САЮДИСА»
В ПРОЦЕССЕ СОЗДАНИЯ ГОСУДАРСТВА**

В публикации раскрыта деятельность Народного движения Украины и «Саюдиса» с конца 80-х годов до начала 90-х гг. XX в. Показано значение этих общественно-политических организаций в провозглашении суверенитетов, впоследствии – независимости республик. Отражены политические взгляды лидеров Вячеслава Черновола и Ромуальдаса Озоласа по вопросам общественно-политической роли народных движений. В проведенном сравнительном анализе выявлены общие и отличительные черты обоих народных фронтов.

Ключевые слова: Народное движение Украины, «Саюдис», Вячеслав Черновол, Ромуальдас Озолас, Союз писателей, суверенитет, независимость, Коммунистическая партия.

**ACTIVITY OF THE NARODNYJI RUKH OF UKRAINE AND SAYUDIS
IN THE PROCESS OF CREATING A STATE**

The article shows the activities of the National Rukh of Ukraine and Sajudis from the late 80s to the early 90s. XX century. These socio-political organizations had a role in the proclamation of sovereignty, independence of the republics. The article shows the political views of the leaders of Vyacheslav Chornovol and Romualdas Ozolas. The public has the public ruins of Ukraine and Lithuania.

Key words: Narodnyi Rukh of Ukraine, Sajudis, Vyacheslav Chornovol, Romualdas Ozolas, Writers Union, sovereignty, independence, Communist Party.